

Uskumussüsteem

“Usk aga on loodetud asjade tõelisus ja nägemata asjade kohta käiv veendumus,” ütleb Gáspár Károly Piiblile toetudes (Kiri heebrealastele 11.1) tabava määratluse kultuuri ühe varjatult mõjuva väga raskesti defineeritava nähtuse kohta.¹ Kõigis kultuurides täidab tähtsat rolli arvamuste, teadmiste, tunnete, oletuste, eelarvamuste, uskude ja uskumuste maailm, mille toimimine mõjutab üksikisiku elu iga hetke. Selles peatükis tegeleme uskumussüsteemi funktsioneerimisega. Kui eelmised kaks peatükki on klassikalise semiootika mõistesüsteemis vaadeldavad süntaktilise ja semantilise analüüsina, siis käesolevat peatükki võib nimetada pragmaatiliseks. Esiplaanile tulevad märgi kasutamise küsimused: nimelt see, kuidas me kasutame uskumusi. Kooskõlas varasemate peatükkide teemavalikuga võtame analüüsi ainese traditsioonilisest talupoja eluviisi maailmast, veendumusega, et see näide on mudeli väärtusega ja süsteemi toimimine on ka selle materjali alusel näidatav.

Kogukonna toimimist suunavate märgimehhanismide seas hõivavad omalaadse koha teadvusnähtused. Marksistlik ühiskonnateadus pööras varem vähe tähelepanu argiteadvuse, ühiskondliku teadvuse, maailmapildi, usu ja uskumuse mõistete meetoodilisele uurimisele, sest seda ei peetud ühiskondlike protsesside kujundamisel oluliseks. Elu näitas selle ühekülgse vaatenurga paikapidamatust ning 1970. aas-

¹ Gáspár Károly, 1530?–1591, kalvinistlik kirikuõpetaja, kes koos abilis-tega tõlkis ungari keelde kogu Piibli, mis ilmus aastal 1590 ja on tuntud kui Vizyolyi Piibel. Eestikeelses piiblis on sama salm tõlgitud järgmiselt: *Aga usk on kindel usaldus selle vastu, mida oodatakse, ja veendumus selles, mida ei nähta* (<http://www.piibel.ee>) – tõlk.

tate keskel tegelesid ungari ühiskonnateaduste uurijad, sotsioloogid, keeleteadlased, etnograafid, psühholoogid, ajaloolased ja esteetid ühiskonverentsil uskumussüsteemi ja ühiskondliku teadvuse² probleematikaga (Frank & Hoppál 1980). Selle interdistsiplinaarse sümposiumi ettekandjad kirjeldasid ja analüüsisid mitme teadusharu poolt lähenedes selle omalaadse teadvusvormi iseloomulikke üksikasju ja vaidluste tulemusena leidis uskumus kui teaduslik termin koha ungari ühiskonnateaduse teoreetilises sõnavaras.

Ungari folklooriuurimises on uskumuste kogumisel ja korrastatud väljaandmisel vana traditsioon (Ipoly 1854), kuid tõeliselt süstemaatilised ja põhjalikud kogumised algasid alles 1960. aastate lõpul Vilmos Diószegi algatusel.³ Pärast tema surma töö jätkus ja vahepeal valminud rahvausundi monograafiad on ilmunud järjest, päästes rikkalikult materjali ungari vähemusrahvuste ja piiritaguste ungarlaste uskumuste maailmast (Pócs 1964, Pusztainé 1967, Bosnyák 1977, 1982, Jung 1978, Kovács, E. 1982, Gulyás 1976, Sándor 1976). Valmisid ka mõned teoreetilist laadi uurimused uskumussüsteemi toimimisest; sellised, mis tegelesid uskumusmaailma sisemiste liikumis-seaduspärasustega, uurisid tekstide korraldumiste reegleid (Bihari & Szuhay 1978, Fejős 1981, 1983; Hoppál 1977d, 1979a, 1980b, 1982a, 1987d).

Ungari uuema uurimistöö teoreetilist suundumust mõjutas ühelt poolt nõukogude semiootikute teooria, mille kohaselt peeti keelele ehituvat mütoloogiat teiseks märgisüsteemiks ja kogukonnateadvuse iseloomulikku vormi (uskumusi) hõlmava süsteemi osaks. Teiselt poolt mõjusid ka ameerika kultuuriantropoloogia vaated, mille järgi võib süsteemi rekonstrueerida maailmapildi elementideks peetud uskumuste ja rahva teadmiste (rahva kujutelmade; Dundes 1978: 105–120)⁴ kogumise teel. Kultuurile iseloomulik maailmapilt (Weltanschauung) on saavutatav rahva teadmiste (kogu ühiskonna uskumussüsteemi) edasiandmise, omandamise ja taastootmise kaudu. Üksikisik hoiab ja annab edasi alati ainult murdosa kogu süsteemist. Kultuuris on märgisüsteemide – eriti keelega seotud teiste märgisüsteemide (Hoppál

² Semiootilisest lähenemisest vt Parret 1983.

³ Vilmos Diószegi algatas töö Ungari rahvausundi topograafia alal; Ungari Teaduste Akadeemia etnograafia uurimisrühma arhiivis ootab töötlemist mitu tuhat saabunud vastustega ankeeti.

⁴ Eraldi peatükis on kõne all *folk-ideas* kui maailmapildi üksused.

1975a, 1975b) – ühiskondlikult jaotatud omadus väga tähtis, sest muuhulgas võib sellega seletada kultuuriliste süsteemide (sealhulgas uskumuste) ajas eriliselt vastupidavat olemust.

Määratluste ühisosa kohaselt on uskumus niisugune teadvusseisund, mis paneb meid tegutsema, ilma et veenduksime selle tõesuses (Hajnal & Hoppál 1980: 68). Sel määratlusel on edaspidises öeldavat silmas pidades kaks olulist elementi. Üks on uskumuste omadus mängida meie tegude käivitamises otsustavat rolli (selle juurde tuleme hiljem tagasi). Uskumuste teine tähtis omadus on aga see, et me tunnustame neid kehtivate teenäitajatena ka siis, kui pole kindlad, kas nad on õiged või mitte. Täpsemalt: nende kehtivuse ja mõju tingimuseks ei ole tõde. Uskumusi kasutame, küsimata nende tõesust, ehk siis käitume nendega samuti kui märkide ja sümbolite puhul – me kasutame neid, sest teatavas elusituatsioonis on see õigeks peetud käitumine.

Veelgi laiemal määratlusel järgi on uskumussüsteem tegelikult isiku arvamuste ja oletuste täielik universum füüsilise maailma kohta. Teiste sõnadega pole see muud, kui meid ümbritsevasse puutuv argiteadvus, mille paljudes punktides võib leida täiesti ebakindla ülemineku usu ja põhjendatud teadmise vahel. Selle põhjust võib muuhulgas otsida asjaolust, et igapäevaste rutiinsete toimingute baasiks oleva “teadmise”, ehk siis uskumuse, et me toimime õigesti, omandame ühiskonda sissekasvamise kõige varasemal perioodil, ja sealt alates süvendame seda pidevalt. Isiksuse väljakujunemisega samaaegselt muudame selle koos emakeele äraõppimisega enda omaks siis, kui omandatud sümbolite kehtivus ei tekita veel küsimusi. Kogukondlik kokkulepe paneb kehtima, omaksvõtt aga jäädvustab uskumused täpselt samuti kui märgid.

Argieluga tegelevad uurimused on jõudnud järeldusele, et igapäevaseid tegemisi suunavad teadmised, tunded, usud, mis on ühtlasi kultuurielemendid, moodustavad üksteisega seotud süsteemi. Eriala-kirjanduses esineb ikka ja jälle tõdemus, et need eelarvamused, usud, tunded, teadmised, mille valduses me kujundame oma igapäevase käitumise, on üksteisega seotud ega asu mitte kaootilises segaduses, vaid moodustavad võrgutaolise süsteemi. Võtkem mõni lihtne näide: unenäoennustused.

Kui midagi unes nägime, oli sel alati mingi tähendus: sogane vesi – haigus; vihm – nutt; tuli – hädaoht.

Sõdur – vihm. Sõrmus – lahkuminek. Hamba väljatõmbamine – surnu, lähedane sugulane.

Kes tuvi unes näeb, saab kirja.

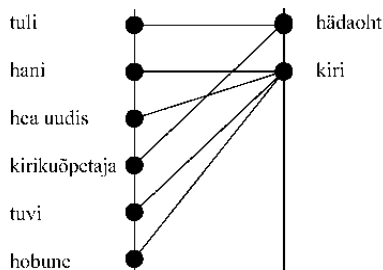
Kui keegi nägi unes hane, tähendab see, et kuuldakse head uudist.

Kui unes hobust näeb, tähendab see, et saab kaugelt kirja

(omakogutu 1968, Gyöngyönvisonta. Tekstid pärinevad kuult erinevalt informandilt).

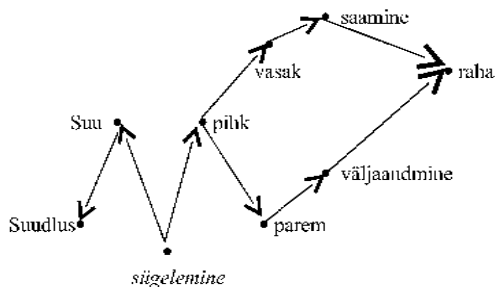
Lihtsustades uskumuste ehitust, kirjutades märgid vasakule ja luues nende tähendustest parempoolse tulba, saame ülaltoodud näidete põhjal järgneva jaotuse:

vesi (sogane)	–	haigus
vihm	–	nutt
tuli	–	hädaoht
mustlane	–	õnn
hani	–	kiri
hani	–	hea uudis
kirikuõpetaja	–	hädaoht
laps	–	kuulujutt
sõdur	–	vihm
hamba väljatõmbamine	–	surnu
tuvi	–	kiri
hobune	–	kiri

Võib näha, et peale vahetute ühekordsete assotsiatsioonide seltsib juba nendeski üksikutes tekstides mõne märgiga rohkem tähendusi või siis mõne tähendusega rohkem märke (nõnda näiteks märgib kirja saabumist unes nähtud hani, tuvi ja hobune). Seepärast on võib-olla võrk kõige tabavam pilt uskumuste süsteemsuse tunnetamiseks.

Kui kellelgi suu sügeles, tähendas see seda, et ta saab suudluse (omakogutu 1968, Gyöngyönvisonta (Hevesi maakond)).

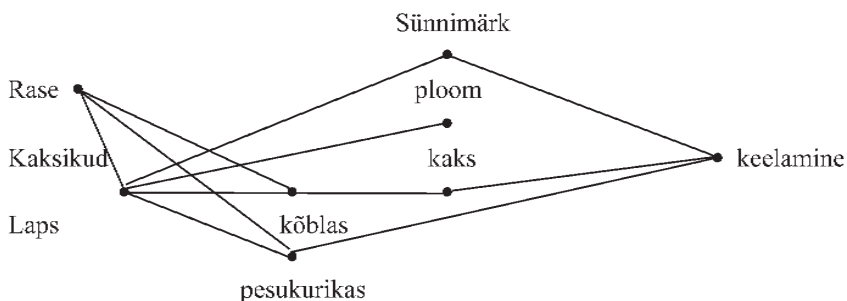

Uskumuse järgi tekitab sügelemine kui märk ülaltoodud assotsiatiivseid seoseid. Pikemate tekstide puhul kujuneb seoste võrk loomulikult veelgi keerulisemaks. Sedalaadi kirjeldus ühildub modernse teksti-tähendust kirjeldava meetodi praktikaga mitte ainult vormi, vaid ka teoreetilise põhimõtte poolest (vrd Melcsuk 1974). Vaadake mõnda keerulisemat näidet:

[---] *Või keegi, kes oli lapseotel, ja pool rasedusaega ei olnud veel möödas, kui sellele kukkus mingi asi peale, jäi talle selle koha peale märk. Minu tütrele, sel on ka siin märk. Ma olin koos ühe vana tädiga, läksime kanepikangast kuduma. Ütles mulle, et tule sisse, ma raputan sulle ploome, aga mine puu alt ära, et ploomid sinu peale ei kukuks ja su laps märgiga ei sünniks. Kuni ta selle välja ütles, vaatasin ilusasti üles, siia kukkus üks ploom. Ja selle koha peal ongi mu tütrele see must ploomitaoline märk kaela peal. See oli tõesti nii (omakogutu 1972. Varsány, Nógrádi maakond).*

Pesime pesu ka oja ääres, niiviisi kurikaga. Aga ei tohtinud, et keegi viiks ka teise kurikat, see tähendab, et ühel naisel oleks kaks kurikat käes, sest siis sünnivad tal kaksikud lapsed.

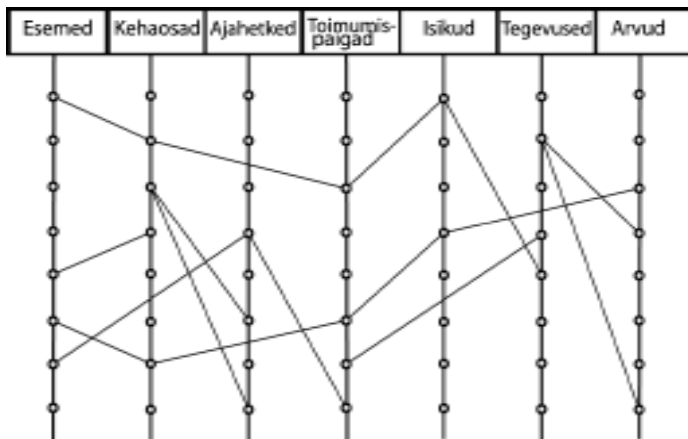
Ei tohi kokkukleepunud ploome süüa, ja ei lubatud raskejalgsel naisel kaht kõblast viia, sest siis sünnivad tal kaksikud lapsed (Hoppál 1982b: 237).⁵

Kui korraldame sobivalt samasse grammatilisse kategooriasse kuuluvad elemendid, siis võime võrgust paremini läbi näha. Nii satuvad näiteks esemed (kõblas, pesukurikas, roosikrants, laud, nuga jne), kehaosad (peopesa, suu, hammas, silm jne), märkimisväärsed ajahetked (kesköö, päikesetõusu eelne aeg, päikeseloojangu järgne aeg, lõuna, täiskuu, reede jne), nõidumispaigad (ukselävi, sõnnikuhunnik, värav, kraav surnuaia ääres, haud, risttee jne), arvud (kolm, seitse, üheksa), ebaloomulikku jõudu omavad isikud ja olendid (teadja (šamaan), nõid, painaja, mustlasnaine, teadjamehest karjus jne) ning veel mitmesugused erinevad kategooriad eraldi tulpadesse. Teistsuguste klassifitseerimissüsteemide alusel võib eksisteerida niisugune kultuur, milles võivad erilist tähtsust omada pühad või pühitsetud esemed, või ümmargused, või liukuvad vastupidiselt liikumatutele (vrd Witherspoon 1971).⁶ Elementide klassid moodustavad kategooriad, võrgu peamised niidid, ja elemendid neis on üksikuteks sõlmpunktideks. Väga lihtsustatult võime seda kujutada nõnda:

⁵ Tasub tähele panna, et teises tekstis esinevat pesukurikat seostatakse sümbolsest sündiva lapsega.

⁶ Witherspoon toob näiteid Põhja-Ameerika navaho indiaanlastelt rahus olevate liikumatute esemete klassi kohta. Palócite iseloomulikest uskumustest vt Pócs & Hoppál 1969.

See vastastikune liitumine aitab suures osas kaasa uskumussüsteemide pidevusele. Kirjutades sel viisil üles uskumusvõrgu sõlmpunkte, võtsime arvesse põhiliselt informatsiooni kandvaid elemente (need tulevad tekstides sõnade kujul üha jälle ette), mis osalevad süsteemi ülesehituses. Teatud elementidega saavad liituda ainult teatavad elementid, sest ainult nii tekivad “mõistlikud” uskumustekstid. Võrgus valvab uskumussüsteemi grammatikat ehk siis elementide võimalikke seoseid liitumiste kord samamoodi nagu kõnekeeles on lubatud ja keelatud ehk ebaõiged elementide seosed. Uuritud märgisüsteemi, see tähendab kultuuriteksti võib alati iseloomustada kasutatud elementide, elementimärkide lubatud seoste kaudu. Üldise märgiteooria seisukohast vastab see nähtus rahvarõivate põhimärkidele (rõivaesemed), või toitude algmaterjalile, või ka näiteks päitsipuude kaunistuste traditsioonis ettenähtud seotusele üksteisega.

Elementide ja liitumiste kord üheskoos, ehk siis võrgu sõlmimiskuju, korrastatus, selle kultuuriti erinev vorm ja uskumussüsteemi sisemine ehitus vastab oma olemuselt ühiskondliku teadvuse struktuurile ja modelleerib seda. Kui asetame ta mõne eriliselt tähtsaks peetava kategooria sekka, joonistub välja kultuuri maailmapilt. Maailmapilt kui sõel määratleb, millisena võime näha maailma täpsemalt, millistena korrastame oma tähelepanekuid, kuidas jaotame oma uusi kogemusi juba olemasolevate kategooriate vahel. See muutub mõiste-

tavaks, kui mõtleme sellele, et tutvudes võõra kultuuriga saame vaid suurte raskustega kaks süsteemi omavahel vastavusse panna: näiteks vene *domovoile* vastav vaimolend puudub ungari rahvausundis, kõige lähedasemalt saab seda edasi anda majavaimu nimetusega. Niisamuti tõlkisid vene misjonärid paganlike obiugrilaste vaime lihtsalt sõnaga *t-ort*, mis vastab kristliku usundi kuradile. Nägemuslikumat pilti kasutades võime öelda, et kahe kultuuri uskumussüsteemi võrgusilmad ei kattu, nende võrkude ehitus erineb üksteisest. Kuigi on kindel, et elementide peamised klassid peaaegu ühtivad, erinevad nad üksteisest sõlmumiste poolest ja selle poolest, missugused elemendid võivad omavahel seostuda.

Pole juhus, et oleme siia maani nii palju maininud kõnekeelt. On tähtis rõhutada, et uskumussüsteem ja tavakeel on omavahel väga tihedas seoses. Süsteemi keskpunktis seisab emakeel, sest inimeste kasutatavatest märgisüsteemidest on see kõige põhjalikumalt välja töötatud. Religioosete uskumuste ring mängib igas kultuuris tähtsat rolli – eriti piduliku käitumise korraldamises, kuid mõjutab läbivalt ka igapäevaseid uskumusi. Suured maailmausundid kindlustavad end korrastatud dogmade ja riituste paljususega ning religioosete uskumuste süsteemi ehk tähtsaim omapära on see, et enamikus kultuuridest säilitab see allsüsteem antud kogukonna väärtushinnanguid, paljudel juhtudel just religioosete kommete ja reeglite vormis. Religioosse süsteemi suletud elemendid on seotud üksteisega jäigemalt, niisiis muutub see tervikuna raskemini, kui avatum ja igapäevaste sündmustega seotud argiuskumuste süsteem.

Inimene püüab elus määratleda oma kohta ja suhet maailmaga argitasandil just nimelt uskumuste abil. Ühiskonna argiideoloogia süsteemi tähtsaimaks funktsiooniks on aidata leida vastust kerkivatele küsimustele. Näiteks: Milline on maailma struktuur? Kus on inimese koht maailmas? Iga küsimusele, mis puudutab maailma sisemist struktuuri uskumussüsteemi sees, annavad vastuse kosmoloogilised uskumused. Kahtlemata on maailmapildiga seotud uskumused väga tähtsad, sest neid saab võrdleva uurimise käigus kasutada kultuuride ja mütoloogiate tüpoloogiliseks iseloomustamiseks. Üksikisik pärib ja võtab omaks uskumused täpselt samuti kui oma emakeele.

Lõdvem on kokkuhoidev jõud süsteemi perifeeria argiuskumuste vahel. Loomulikult mõjutab keel ka argiuskumusi. Väljaspool primaarseid keelelisi formeeringuid aga saavutavad uskumused oma lõpliku vormi erinevate suulise folkloori žanrikoodide kaudu, nagu näiteks

müüdi, muinasjutu, vanasõna, ütluse või hoopis lihtsa nõuande või keelu vormis. Nagu ütleb luuletaja: [---] *meie teadmine on keelestjas, võime ainult seda sõtkuda, mida sealt leiame* (Határ 1981: 2: 85). Keel säilitab meie sõnavaras selliseid sõnu nagu näiteks haldjas, nõid, painaja, teadja (šamaan), sõnumine, mille ajapikku ähmaseks muutuv uskumussisu sobitub tänapäevaelus kasutatavasse väljenditesse: “majanduskriisi *tont*”, “see vanaeit on üks *nõid*”. Need ei ole paljalt piltlikud väljendid, vaid traditsioonilise uskumussüsteemi elav kasutamine keeles. Muidugi on väga raske otsustada, kas pole tegu lihtsa kasutusega. Minu arvates on mõlema juhtumi puhul peamiseks väljaütlemata viide algsele uskumussisule. Tuntud on moodsa keeleteaduse tõdemus, et kõne käigus sõnastame enda antava info, omades tervet rida vaikseid eelarvamusi, teadmisi, tundeid ja uskumusi (Kiefer 1980: 103, Lenzen 1986: 78). Nõnda näiteks, kui kuuleme väljendit “kurg lendas katusele”, tõlgime selle kohe endale tähenduses, et “on sündinud laps”, selle taga on vana uskumus, mille kohaselt seostati lapseõnnistust kurega.

Harva kasutatavad keelevormid säilitavad uskumusi ja üksikute sõnade uskumussisu aitab säilitada keelevormeleid. Uskumussüsteemi niivõrd tihe seos keelesüsteemiga⁷ tähendab seda, et uskumussüsteemi keelele ehituvat struktureeritust täiendab teisejärguline uskumuskoodist endast tulenev korraldatus, mille juurde tuleme järgnevas osas veel tagasi.

Süsteemiks võime pidada oma uskumusi ka sellepärast, et sellel on hästi määratletav elemendivara ja neid märke võib üksteisega seostada ainult määratletud korras. Lisaks sellele võib argiuskumuste süsteemi sees leida mitu allsüsteemi, mis osaliselt peaaegu katavad üksteist ja mõjutavad üksteise toimimist, nagu näiteks rahvaarstide teadmis- ja ebausuaines või põlluharimise ja ilmaennustusega seotud uskumused. Igapäevaste uskumuste puhul on seega tegu üksteisele ehituvate struktuuride (keele- + religiooni- + argiuskumusstruktuurid) üksteist läbinisti mõjutava toimimisega. Ja süsteemi rekonstrueerimise käigus ei tohi me jätta tähelepanuta ühtki allsüsteemi. Siin võime tabada toimimas mingi peidetud struktuuri, mis mõjutab nähtamatult meie igapäevaseid tegemisi. Võiksime öelda: uskumussüsteem toimib igapäevase käitumise küberneetilise programmina. Mõelgem, missu-

⁷ Keele ja uskumuste seoste kohta vt edasist kirjandust Hoppál 1988a.

guste laialdaste teadmiste järele oli vajadus ühe pulma või matuse õigeks – selle sõna ühiskondlikus tähenduses – korraldamiseks, mis sobis ühiskonna väärtushinnangutega. Alustades toiduvalmistamise teadusest, jätkates kombe enda üksikute osadega, nagu näiteks laulude ja tantsude oskamine, peale selle sugulussuhete täpne hindamine, sest sellel, nagu nägime, on väga tähtis roll näiteks laua ääres istumise järjekorra määramisel.

Kõiki neid tillukesi üksikasju võib mõista kui kultuuriterviku all-süsteeme, üksikud nähtused muutuvad tõeliselt mõistetavaks alles seostes.

Vaadates erinevaid kultuurinähtusi kui süsteemi, toob modernne etnosemiotilise nägemusega rahvateadus uut selles, et on tunneta-nud: nähtusterühmad on üksteisega tihedates laenusuhetes. Üksikud elemendid ja nähtused seletavad üksteist omavaheliste seoste kaudu.

Traditsiooniline uskumussüsteem toimis ehk just sellepärast nii mõjusalt, et andis igale väiksemalegi elus ette tulevale sündmusele ettemääratud toimimisprogrammi, aitas üksikisikut valmis otsustamismallidega. Järgmises osas toome selle kohta mõned näited, sest see eeskuju võib aidata mõista argikäitumist, eelarvamustega koormatud argipäevi üldiselt.

Uskumuste toimimine

Uskumussüsteemide uurijate arvates on uskumuste mitmesuguste iseloomustajate hulgas üks tähtsaimaid igapäevase ühiskondliku toimimise mehhanismide äratundmises asjaolu, et uskumused on lahutamatud teatavate toimingute reast, nad justkui suunavad neid, korraldavad üksikisiku käitumist (Parsons & Shils 1962: 169).

Uskumused käivitavad toimingu koguni kahes tähenduses. Ühte tüüpi aktsioon toimib ainult keelelisel tasandil, kui tekitame tekste, mis on mõeldud just uskumussisu edasiandmiseks. Näiteks kui rahvapärimuse koguja palvel räägitakse teadjast (šamaanist) või *lidércist* kõnelevaid lugusid.

Etnosemiootika

Mihály Hoppál

<http://www.folklore.ee/ri/pubte/ee/sator/sator7/>

ISBN 978-9949-490-26-4

Tartu 2012

Trükis ilmunud: Mihály Hoppál. Etnosemiootika. SATOR 7.

Tartu 2008

Tõlge: Eda Pomozi

Korrektuur: Nikolay Kuznetsov

Toimetanud: Mare Kõiva, Asta Niinemets

Küljendus: Liisa Vesik

Kujundus: Andres Kuperjanov

HTML: Diana Kahre

Originaal:

Hoppál Mihály *Etnoszemiotika*

Debrecen 1992

Sarjas Sator 2008. a ilmunud eestikeelset trükist toetas Eesti

Kultuurkapital ja Eesti Folkloori Instituut, EKM FO, SF

0030181s08

E-raamatu valmimist toetas: EKRM04-29 Eesti keele,

kultuuri ja folkloori kasutusvaldkondade laiendamise ja folkloori

tutvustamine elektroonilistel infokandjatel.

© 2012 EKM Teaduskirjastus & Eesti Folkloori Instituut

EKM FO rahvausundi ja meedia töörühm